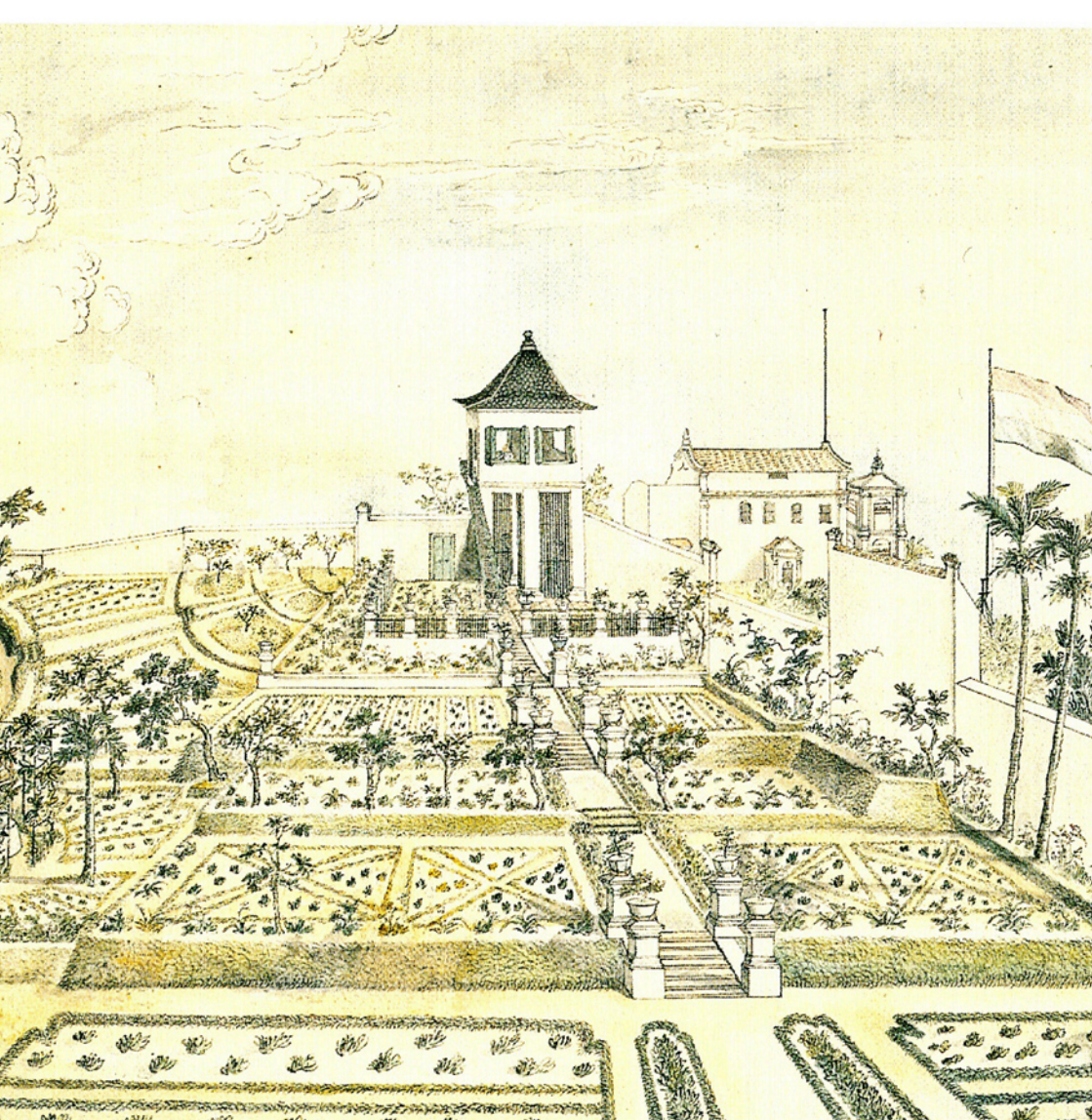

CASCADE

bulletin voor tuinhistorie

WWW.CASCADE1987.nl

Jaargang 2010 (19) nummer 1 € 4,25

‘LUSTWARANDEN VAN AANMINNELYKEN ZWIER’. Bataviase Thuynen*)

Adrienne Zuiderweg

Wellustiger plaetse

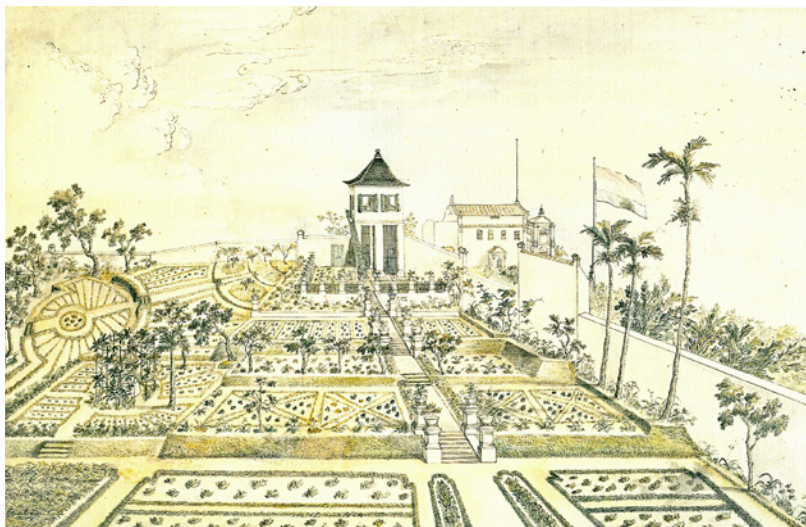
De oudste impressie van de Oost-Indische natuur is afkomstig van Jacob Cornelisz van Neck (1564-1638). Deze commandant in dienst van de Amsterdamse Oude Compagnie, een voorloper van de in 1602 op te richten Vere(e)nigde Oost-Indische Compagnie, voerde het bevel over de zogenoemde Tweede Schipvaart. Op weg naar Oost-Indië had Van Neck het Europese landschap zien overvloeien in een Afrikaans en Aziatisch. Desondanks was hij in januari 1599 toen hij de zeestraat Sunda tussen de eilanden Sumatra en Java binnenvoer, verrukt over het natuurschoon van het eiland Sebuk, waarvan het landschap hem ‘*vermaeckelijck dochte*’,¹ zoals hij later na thuiskomst zou schrijven. Hij zag er een ‘*welbehangen sale*’ met gracieus geplante bomen vol vrolijk vogelgekwetter en kluchtig gebuitel van smalneusapen. Hij hoorde het geruis van zilverachtige watervallen en rook geurige kruidjes en planten. Op de vruchtbare heuvels en valleien harmonieerden de schaduwrijke bomen en kabbelende watertjes. De berghellingen leken behangen met akkers en sawa’s en wolken verhulden bergtoppen. Van Neck besloot zijn arcadische impressie met de woorden: een ‘*Wellustiger plaetse en heb ick op ons reijse noch niet vernomen*’.

‘Treffelijcxte plaetse van gants Indien’

Natuurlijk idealiseerde Van Neck de Oost-Indische natuur die hem een exotische *locus amoenus* scheen. Maar gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen (1619-1623) had een kleine twintig jaar later wel iets anders aan zijn hoofd toen hij na de stichting van Batavia als hoofdstad van de VOC (1619) het terrein geschikt moest maken voor bewoning. De bewoners en de handelswaar waren ondergebracht in twee gammele blokhuizen. Er was een chronisch gebrek aan gereedschap en bouw materiaal. ‘*Ons en gebreekt niet dan alle dinck*’ schreef Coen aan de Heren Zeventien in januari 1620 en verzocht hen daarom bouw materiaal, want ‘*soo sal*

Jacatra de treffelijcxte plaetse van gants Indien werden.² Met minimale middelen groeven Chinese en Japanse arbeiders in dienst van de VOC naar vaderlands voorbeeld grachten. Ze legden straten aan en bouwden een kasteel, hospitaal, school, kerk, stadhuis, weeshuis en woningen. Ze kaptten bomen en struiken op de oevers van de Ciliwung, waar eens de Jayakartase vorst Widjaja Krama op tijgers, herten en karbouwen had gejaagd.

De bewoners van Batavia waagden zich niet buiten de wallen, bang als ze waren voor de tijgers in de bossen en de krokodillen in de rivier. Tijdens hun werkzaamheden moesten de Chinese en Japanse arbeiders regelmatig een goed heenkomen zoeken. Ook Jacob de Bondt alias Jacobus Bontius (1592-1631) waagde zich niet buiten de stadswal. Deze lijfarts van Coen en lid van de raad van Justitie beschikte over een hortus botanicus. In zijn postuum verschenen *Historiae Naturalis & Medicae India Orientalis* beschreef Bontius deze kruidentuin en hoe hij planten opkweekte uit zaden afkomstig uit het vaderland, Perzië en Surat. Die gedijden prima in de vruchtbare grond en in een mum van tijd groeiden er sla,

afb. 1 Bataviase thuyrn.

Afkomstig uit: Annabel Teh Gallop, *Early views of Indonesia. Drawings from the British Library. Pemandangan Indonesia di Masa Lampau. Seni Gambar dari British Library*. Honolulu 1995, pag. 90, afb. 72

asperges, kool, radijs, cichorei, andijvie, peterselie en beetwortel.

‘Familiens vermaeck ofte soeticheijt’

Geleidelijk metamorfoseerde het gebied buiten de stadsmuren van woeste natuur in een gecultiveerde. De benedenloop van de Ciliwung werd gekanaliseerd en het Molenvliet werd aangelegd (1648) en langs de uitvalswegen naar het zuiden en oosten kon wie wilde er percelen huren of kopen. Eerste-opperkoopman Pieter Cnoll (overleden in 1672) huurde voor twaalf realen per maand een tuin met *‘houte huys, eenige bloumen, roosemarijn als anders, in potten en houte kassen staende’*. Alles *‘tot sijn ende familiens vermaeck ofte soeticheijt’*.³

Behalve voor vermaak boden deze tuinen ook de gelegenheid om bij te komen van het ongezonde leven in de binnenstad, waar overdag een drukkende hitte zich als een natte deken uitstreckte. Het gebladerte van de geroemde bomen langs de grachten hielden de zonnestralen tegen waardoor het binnenshuis vochtig bleef. In de grachten dreef vuilnis, groente- en slachtafval of ze stonden na aardbevingen droog. De mangrovebossen langs de kust waren ideale broedplaatsen voor muggen. Alleen 's morgens vroeg, wanneer er een zeebriesje over de stad blies, was het er uit te houden.

In de loop van de zeventiende eeuw groeiden de tuinen uit tot royale lustoorden. Ze werden geroemd door schrijvend VOC-personeel. Bijvoorbeeld door hofmeester Joan Nieuwhof (1618-1672) die tussen 1654 en 1670 diverse keren in Batavia woonde:

*Hier zien wy met vermaeck een lustige landsdouwe,
Beplant met gulden ooft en vruchten veelderley,
en thuynen zonder tal en stercke krijgsgebouwen,
En Hofsteen in de schaeu van 't loofrijk boom geway.*⁴

Deze strofen zijn afgedrukt in zijn postuum verschenen *Zee en lant-reizen door verscheide gewesten van Oostindien* (1682). Ook chirurgijn Christophorus Frikius

(1659-na 1717) was zeer onder indruk zoals te lezen is in diens *Aenmerckelijke reyse* (1694):

*seer vermaeckelijke Lust en Vrught-hoven wel opgepronckte Prieelen, en gantsch aengename Woningen brengen geen kleyn aensien en hertverheugende verquickingen aen dit Batavia.*⁵

Weer anderen vergaapten zich aan de badhuisjes op de lustplaatsen of in de Ciliwung met hun tegeltjes, kristalhelder water en familiewapens. Deze buitenverblijven werden simpelweg *thuynen* genoemd, ondanks hun luxueuze aankleding met woonhuizen, bijgebouwen, stallen, speelhuizen, waterpartijen, bloementuinen, wandelpaden, boomgaarden, vijvers, fonteinen en volières. De eigenaren gaven hun thuynen klinkende namen als Rustenburg, Schoonsigt, Vijvervreugt, Weltevreden, Welgelegen of Welgetroffen.

‘Schoone onbekrompe plantaedjen’

In februari 1706 nodigde gouverneur-generaal Joan van Hoorn (1704-1709) de schilder Cornelis de Bruyn (1652-1726/27) op zijn buitenplaats Struiswijk uit om bij te komen van diens lange reis naar Batavia. Een paar weken later was De Bruyn te gast bij directeur-generaal Abraham van Riebeeck in diens thuyntanah Abang (rode aarde), een half uur rijden van de binnenstad. Onderweg zag hij langs de Ciliwung *‘veel lustige hofsteden leggen, even als in ons vaderlandt by de trekvaerten’*, zoals hij later zou schrijven in zijn boek *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie* (1714).⁶

In april dat jaar bezocht hij de thuyntanah van de buitengewoon raad van Indië Cornelis Chastelein (1657-1714). Na een vijf uur durende rit doemde eindelijk Chasteleins fraaie thuyntanah op. Het huis was een djatihouten gebouw rustend op arduinen poeren tegen de *raja* of witte mier. De woning telde twee verdiepingen. Chastelein woonde met zijn familie boven en zijn personeel en slaven beneden. Naast het huis stond een uitkijktoren en er was een gamelanorkest opgesteld. Voorts waren er een rijstpakhuis, kippenhok, stallen, speelhuisjes en een fraai aangelegd toilet.

Twee maanden later bezocht De Bruyn het lusthuis van voormalige gouverneur-generaal Joannes Camphuys (1684-1691) op het eiland Edam op de Bataviase rede. Hij roemde het stenen lusthuis dat zowel aan de voor- als achterzijde er identiek uitzag en door Camphuys op z'n Japans was ingericht als herinnering aan zijn jaren als opperhoofd van Decima. Het eiland Edam was een schatkamer vol schelpen, vissen en andere zeedieren, wat natuurlijk voor de schilder De Bruyn een kolfje naar zijn hand was. Vlak voor zijn vertrek bezocht hij nogmaals Van Hoorns thuyt Struijswijk en liet er zijn ogen dwalen:

Deze lustplaats zyner Edelheit bestaet in schoone onbekrompe plantaedjen, en lanen, en wandelryen, bezet met allerhande vruchtboomen, loopende daer nevens de groote rivier. Hier toe is voor zyn Edelheits Koebeesten een deftige stalling van hout gemaect. Het huis ook van dezelve stoff getimmerd bestaet in een lange zaal, en eenige binnenvertrekken.⁷

Geïdealiseerde thuyt

Tot ver in de achttiende eeuw zagen de thuyten eruit zoals ze door De Bruyn in woord en beeld waren gebracht. Een enkele eigenaar liet VOC-personeel zijn lustthuyt verfraaien. Bijvoorbeeld gouverneur-generaal Adriaan Valkenier (1737-1741), die de landmeter en architect Johann Wolfgang Heydt (circa 1705 - na 1750) opdroeg zijn thuyt zo gunstig mogelijk af te beelden. Heydts prospecten zijn afgedrukt in diens *Allerneüster Geographisch- und Topographische Schau-Platz, von Afrika und Ost-Indien* (1744). Valkenier bekeek iedere prospect kritisch en als hij die niet goed genoeg achtte, berispte hij Heydt en liet hem zijn tekening opnieuw maken. Dat maakt dat Heydts gravures geïdealiseerde impressies zijn.

Valkeniers thuyt aan de Antjoleweg, de oostelijke uitvalsweg, lag achter hagen verscholen. Aan de achterzijde grensde het aan de Bataviase baai. Langs de wandelpaden stonden kanarie- en oranjebomen, bloemenvazen en beelden. In het midden van de thuyt spoot een fontein, versierd met beelden van Adam

en Eva onder de paradijsboom. Er bloeiden dadel-, pisang- en kokosbomen en ananasstruiken. In twee volières, met hun twee verdiepingen en achthoekige torentjes bijzondere gebouwtjes, klonk het gekwetter en gekoer van zo'n drieduizend bontgevederde papegaaien van de Molukken, paradijsvogels van Nieuw-Guinea, Javaanse perkoetoetduifjes, Sumatraanse pauwen, witte rijstvogeltjes, gele kakatoes en andere vogels uit Azië, van de Kaap en de Arabische kust. In de vijvers zwommen bontgekleurde vissen. In een van de vijvers was naar Chinees

afb. 2 Johann Wolfgang Heydt, *Neptunusgrot.*

Afkomstig uit: Johann Wolfgang Heydt, *Allerneüster Geographisch- und Topographische Schau-Platz, von Afrika und Ost-Indien. Willhermsdorff 1744, Prospect no. LXIII, pag. 127. (KB 2102 A 7).*

ontwerp een grot gebouwd met kronkelpaadjes, bochtige trappetjes, bruggetjes, een pagode en huizen. Ter bekroning ervan stond een beeld van Neptunus. Een dergelijke grot was echter niet specifiek Bataviaas, ook in vaderlandse buitens stonden dergelijke kunstwerken.

‘Vermaaklyk Tangjongpree’

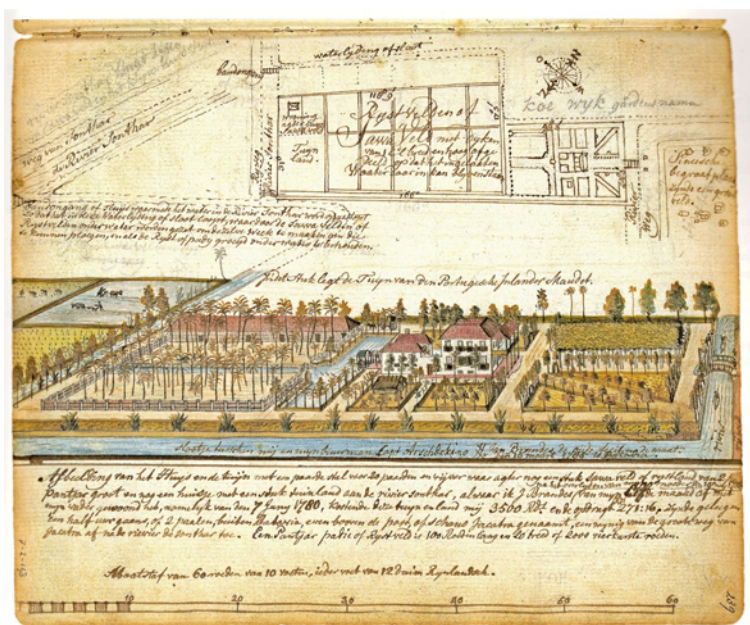
Aan de Antjolsekweg lagen de thuynen Schoonsigt en Vijvervreugt. Het waren de lust-plaatsen van de latere gouverneur-generaal Jeremias van Riemsdijk (1775-1777). Ze deden in aanleg en uitzicht niet onder voor Valkeniers thuyn. Ook hier waren waterpartijen en sterrenbossen aangelegd, speelhuizen en biljartzalen gebouwd en er graasde vee. Een keur van kruidjes, groenten, bloemen en fruit bloeide en geurde er. Schoonsigt bood een magnifieke blik op de geroemde blauwe bergen ten zuiden van de stad. Maar ook op de Bataviase rede, waar Van Riemsdijk ging spelevaren naar de oesterbanken, waar je zeer lekkere oesters kon eten, zoals hij aan zijn zuster in het vaderlandse Utrecht schreef..

In diezelfde brief snoefde hij op de *‘extra fraaye buytenplaats, een uur van Batavia gelegen aan de zeekant genaamt Tanjong Priok’*, die zijn zoon Willem Vincent voor 16.300 rijksdaalders had gekocht.⁸ Vanaf zijn lustplaats had deze zoon die haven-meester was en getrouwd met de dochter van de raad van Indië J.J. Craan, *‘een ruym gesigt in zee’* en op de fraaie vruchtbomen landinwaarts.

De thuyn Tandjong Priok met de oesterbank was sinds lange tijd een favoriet uitstapje van de verliefde Bataviase elite. Predikant François Valentijn (1656-1727) was er reeds gastvrij onthaald door zijn vriendin Lucretia Ens en haar broer, baljuw en eigenaar van deze luthof. ‘Tandjong Prioc’ was volgens Valentijn *‘ongemeen vermakelijk aan Zee gelegen’* waar het eenieder *‘een zeer lustige en aangenaeme verkwikking gaf’*.⁹

Ook zeekapitein en dichter Jan de Marre (1696-1763) maakte er een speelreisje naar. Of hij zijn boot met een liefvallige dame deelde, vermeldde hij in zijn berijmde beschrijving *Batavia, begrepen in zes boeken* (1740) niet maar wel:

*’t vermaaklyk Tangjongpree,
Dat wy daar ginds beschouwen,
Met vruchtplantadiën, en prachtige gebouwen,
Met lustwaranden van aanminnelyken zwier,
Strekt tot een uitvlucht aan den vryën Batavier,*

afb. 3 Jan Brandes, Eigen thuyen nabij Batavia

Afkomstig uit: Max de Bruijn en Remco Raben (eds.), *The world of Jan Brandes 1743-1808. Drawings of a Dutch traveller in Batavia, Ceylon and Southern Africa.* Zwolle/Amsterdam 2004, pag. 149, afb. 24.

Als hy in 't Speeljacht op de gladgekeemde stroomen,
Zyn oogen weidende langs groenbeplante zoomen,
Dees' hoek bestevent, dan is 't feesttyd op den vloed;
Dan leeft het Land: de Jeugd, die haar verlangen boet,
Verlustigt zich in 't koelst der frisse middagwinden.
De Min speelt hier haar rol, de hooge Tammerinden,
En donkre schaduwen, behagen Lysias,
Daar hy zyn Schoone vleit op d'oever van den plas,¹⁰

Oost-Indische ambiance

De woonhuizen in de thuynen zijn in drie typen onder te verdelen.¹¹ De eerste, de Oost-Indische stijl, werd het meest toegepast. Het huis had een laag aflopend dak en ruime galerijen. Aan de lange gang lagen aan weerszijden de vertrekken. Het

huis telde een woonlaag en kon goed worden geventileerd. De tweede variant was de Oud-Hollandse stijl. Dit type woonhuis leek op de vaderlandse patriciërshuizen en bestond uit een voorhuis, trappenhuis, verdieping en zolder. Het woonhuis van gouverneur-generaal Reinier de Klerk (1777-1780) op Molenvliet is er een voorbeeld van. Het laatste type was de Compagniestijl. De begane grond was aan de voor- en achterzijde open met grote zijgalerijen. Het had twee woonlagen. De eerste verdieping was gesloten. Het huis van Willem Helvetius van Riemsdijk op Tandjong Priok was zo'n woning.

Het meubilair – djatihouten kasten, tafels en stoelen – was vaak door handwerkslieden van het Ambachtskwartier gemaakt.¹² De grote spiegels waren van Bataviase of Europese makelij. De luxe gebruiksvoorwerpen waren zichtbaar uitgesteld: schalen, schotels, vazen, theeserviezen van Japans en Chinees porselein, eetserviezen van Delfts aardewerk, zilveren voorwerpen, bekers, champagneglazen, karaffen, roemers en bokalen. Sommige bewoners hadden familieportretten uit het vaderland meegenomen. Een enkeling beschikte over een bibliotheek of een edelstenen- of mineralenverzameling. Deze voorwerpen waren prijzig. Venduties of openbare verkopen boden de gelegenheid tot de aanschaf van nieuw meubilair of een uitbreiding van een verzameling.

In de thuynen leefde men volgens een strikte dagindeling. Bij het kriecken van de dag werd er nog in het slaapgoed koffie of thee op het terras of galerij gedronken. Daarna kleeedde de eigenaar zich aan en liet zich naar de benedenstad rijden voor zijn werkzaamheden van acht tot twaalf uur. Vervolgens keerde hij naar huis terug voor het middagmaal, waarvoor vaak gasten waren uitgenodigd. Tot vier uur werd er gerust, waarna er gebed werd en men zich kleeedde voor een rijtoertje tot een uur of zes. Tussen zes en negen uur was het diner. Om elf uur was het bedtijd.

Het grondplan van de Bataviase thuynen bleef tot ver in de twintigste eeuw nog intact. De lustplaatsen werden bewoond door nieuw prominente eigenaren. Tandjong Priok veranderde na de opening van het Suezkanaal (1869) in een havenplaats. In het huidige stratenplan van de Jakartaanse wijk Medan Merdeka Timur is

afb. 4 Johannes Rach, *Het Gezicht van de Tuijn van achteren af te zien van Zijn Hoog Edelheijd Den Hoog Edelen Groot Agtbaaren Heer Reijnier de Klerk Leggende opde Weg van Moole Vlied even Buijten Batavia.*

Afkomstig uit: Johannes Rach 1720-1783. *Artist in Indonesia and Asia.* Jakarta/ Amsterdam 2001, pag. 56, afb. 20.

de ingang van thuyt Weltevreden nog te herkennen. Van een enkele thuyt bestaat het woonhuis nog. Zo passeren over de drukke Jl. Gadjah Mada dagelijks rijen voertuigen de voormalige lustplaats Molenvliet van De Klerk. Bij diens overlijden bestond die indertijd uit 'een groot steenen woonhuijs, twee zijvleugels, was- en pakhuijs, slaave-vertrekken, combuijs, paardenstallen, wagenhuijsen en koetsierswooning, benevens nog een gebouw met diverse agterkamers, weleer door zijn Hoog Edelheijds lijfwagt g'occupeerd.'¹³

Oost-Indische locus amoenus

De eerste Hollandse zeelieden waren onder de indruk van de Oost-Indische natuur die ze overweldigend vonden. Deze schoonheid vond haar weerga in de aanleg van de tuinen die aanvankelijk waren ingericht met een eenvoudige djatihouten woning

bloemen- en kruidenperkjes maar allengs veranderden in prestigieuze lustoorden. Schrijvend VOC-personeel wijdde in hun reisverhalen, brieven en dagboeknotities lovende woorden aan de ligging en inrichting ervan. Lyrisch prezen ze de organische (fauna en flora) en anorganische (architectuur) aankleding. De Bataviase thuynen deden in hun loftuigen niet onder voor de vaderlandse buitenplaatsen aan de Vecht en andere rivieren van de gegoede burgerij.¹⁴

Niet iedere VOC-dienaar was geschoold in het schrijven of dichten. Het waren zeelieden, schilders of landmeters die de tekenpen, burijn of ganzenveer vaardig hanteerden. Ze waren onder de indruk van het moois dat ze zagen en constateerden in lofprijzingen dat de Bataviase thuynen vanwege hun Oost-Indische exotische ambiance de vaderlandse buitenplaatsen naar de kroon staken.

Over de auteur:

Adrienne Zuiderweg studeerde Nederlandse taal- en letterkunde (UvA) en is gespecialiseerd in het culturele en literaire leven in Batavia (1619-1811). Als redacteur van het tijdschrift *Indische Letteren* is ze eveneens bekend met de Indisch-Nederlandse koloniale en postkoloniale literatuur. Ze is secretaris van de Stichting Indisch Erfgoed waarvoor ze historische, culturele en literaire lezingen over (Oost-) Indië en Indonesië organiseert.

a.m.zuiderweg@uva.nl

Noten

- *) Dit artikel is een omwerking van het eerder verschenen artikel van Adrienne Zuiderweg, 'En heeft Batavia dus heerlijk opgebouwt'. Bataviase thuyenen, *Indische Letteren*, 10 (1995), 3, pag. 145-158.
- 1 H.T. Colenbrander, Reisverhaal van Jacob van Neck (1598-1599), *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 21 (1900), pag. 305(cit.)-306.
- 2 Brief 22 januari 1620 in H.T.Colenbrander, *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*. 's Gravenhage 1919, I, pag. 526.
- 3 F. de Haan, *Oud Batavia*. Batavia 1922, I, §138.
- 4 Joan Nieuhof, *Zee en lant-reizen door verscheide gewesten van Oostindien*. Amsterdam 1682, titelgedicht.
- 5 Christophorus Frikius. *Aenmercklycke Reyssen [...]*. Utrecht 1694, p. 30.
- 6 Cornelis de Bruyn. *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie*. Amsteldam. 1714, pag. 351.
- 7 De Bruyn 1714, pag. 396.
- 8 S. Kalff, Jeremias van Riemsdijk (slot), *De Indische Gids* 25 (1903) II, pag. 950-951(cit.).
- 9 S. Kalff, Bataviasche wijken (Kleine Boom en Tandjong Piork), *Indië. Geïllustreerd weekblad voor Nederland en Koloniën* 9 (1925) 11, pag. 177.
- 10 Jan de Marre, *Batavia, begrepen in zes boeken*. Amsteldam 1740, pag. 238-239.
- 11 V.I. van de Wall, Batavia'se oude landhuizen, *Indië. Geïllustreerd weekblad voor Nederland en Koloniën* 16 (1932) 12, pag. 365-366. Eveneens van dezelfde auteur *Indische landhuizen en hun geschiedenis*. I. Batavia 1932 en *Oude Hollandsche buitenplaatsen van Batavia*. I. Deventer 1943.
- 12 Zie bijvoorbeeld Titus M. Eliëns (red.), *Wonen op de Kaap en in Batavia 1602-1795*. Zwolle/Den Haag 2002.
- 13 De Haan 1922, I, §73.
- 14 Zie P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens, vergheselschap met de boucken*. Utrecht 1985.